

اسناد تصویری (نقشه) و نوشتاری (کتابچه) منابع آب کلات نادری در دوره قاجاریه

حسین حمیدی نیا

مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه
Marziye.saffar@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴ / ۹ / ۲۴

تاریخ پذیرش: ۹۵ / ۱۰ / ۲۰

چکیده

کلات نادری عارضه طبیعی دژمانند بیضی‌شکلی در میان رشته کوه هزارمسجد (میانگین طولش ۳۶ کیلومتر و میانگین پهنای آن ۷ کیلومتر) است. دژ کلات جزئی از شهرستان کلات به شمار می‌رود و این شهرستان که عمدتاً کوهستانی است، از شمال و شرق به کشور ترکمنستان، از جنوب شرق به شهرستان سرخس، از جنوب به شهرستان مشهد، و از غرب به شهرستان درگز محدود می‌شود. کلات نادری به عنوان یک دژ طبیعی، همواره در طول تاریخ مورد توجه پادشاهان ایران و حاکمان محلی در خراسان بوده است. نادرشاه افشار که خود متولد ابيورد در شمال حصار طبیعی کلات بوده در دوران حکومتش توجه ویژه‌ای به آن مبذول داشت. به طوری که یکی از استحکامات مهم او به شمار می‌رفت. قلعه کلات اشرف بسیار مناسبی بر صحرای ترکستان دارد و از این نظر در طول تاریخ نقش مهمی در کنترل و دفع هجوم ترکمن‌ها به نواحی شمال خراسان و مشهد ایفا کرده است. در روزگار قاجار جدایی افغانستان، بلوچستان شرقی، و ترکستان موجب شد نواحی مرزی نزد ناصرالدین شاه اهمیت یابد. در نتیجه به منظور اطلاع از اوضاع و احوال نواحی مرزی به دستور شاه مقامی با عنوان «مهندس مخصوص حضور همایون» برای نقشه‌کشی سرحدات ایجاد شد که وظیفه او تهیه نقشه‌های دقیق از سرحدات و مرزها و گزارش وضعیت آن نواحی به شاه بود. نقشه‌های متعددی به همراه گزارش‌های نوشتاری پیوست آن جهت تشریح اوضاع نظامی، سیاسی، اقتصادی، طبیعی، و اجتماعی آن توسط نقشه‌کش‌های دربار قاجار تهیه و در اختیار ناصرالدین شاه قرار داده می‌شد. از جمله در مخزن اداره اسناد وزارت امور خارجه گزارش مکتوبی موجود است که به صورت کتابچه با جلدی به ابعاد ۲۰×۱۳ سانتی‌متر در مورد آب‌های کلات نادری تهیه شده است. مجموع این آب‌ها پنج رشته است منبع آنها از کوه هزارمسجد و کوهی است که متصل به کوه هزارمسجد است. اول آب لاین است که به طرف غربی کلات جاری می‌شود. دوم آب ارچنگان است که به طرف غربی کلات می‌رود. سوم آب داخله کلات است که به طرف جنوب کلات جریان دارد. چهارم سررود است که از طرف شرقی کلات جاری است. پنجم آب خورد کرماب است که آن هم در طرف شرقی کلات واقع است. سه نقشه نیز وجود دارد که به همین کتابچه مربوط است. اول کروکی نقشه کلات در شمال خراسان به ابعاد ۶۵×۵۰ سانتی‌متر است. در این نقشه پنج رشته آب مذکور نشان داده شده و فاقد امضاء و تاریخ است. اعلام جغرافیایی بسیاری در این نقشه دیده می‌شود. دوم نقشه عبدالرحیم مهندس از آب‌های پنجگانه کلات نادری به ابعاد ۴۱/۵×۵۴ سانتی‌متر به تاریخ ماه محرم ۱۳۲۱ق که دارای مقیاس خطی، راهنما، و جهت‌نما است. در این نقشه علاوه بر آب‌های پنجگانه عوارض طبیعی و انسان‌ساخت نشان داده شده است. سوم نقشه دره و اراضی قریه زو واقع در سرحد کلات، مکمل نقشه عبدالرحیم مهندس درباره منطقه عمومی کلات و دربند خواجه است که در ماه صفرالمظفر ۱۳۲۱ هجری قمری و توسط مشارالیه ترسیم شده است. در این نقشه رودخانه‌های ینگه قلعه و زو به عنوان مهم‌ترین رودخانه‌های ضلع شرقی کلات به نمایش درآمده‌اند. علاوه بر رودخانه و چند روستا، نام اراضی مزروعی به تفصیل آمده است.

واژه‌های کلیدی:

کتابچه تشخیص آبهای کلات، نقشه کلات نادری، نقشه سرحدات ایران در دوره قاجاریه.

نقشه‌های تاریخی از آن جهت اهمیت دارد که بسته به موضوعی که دارد، ما را از وضع گذشته سرزمین آگاه می‌کند. از دوره قاجار نقشه‌هایی از مناطق مختلف ایران برجای مانده که بنا بر انگیزه‌های مختلفی تهیه شده‌اند. کلات نادری از مناطقی است که به سبب اهمیتی که در زمان قاجار (از نظر سرحدات) داشته، نقشه‌های گوناگونی از آن تهیه کرده‌اند. سه برگ نقشه و کتابچه‌ای مربوط به آب کلات در این نوشتار معرفی می‌شود. علاوه بر مشخصات نقشه، اماکن و اعلامی که در نقشه یادداشت شده نیز بازخوانی و معرفی شده است. معرفی این نقشه‌ها می‌تواند پایه تحقیقات دیگر قرار گیرد.

۱. موقعیت جغرافیایی کلات در فلات ایران

فلات ایران سرزمینی است که تقریباً در مرکز کمربند خشک و بزرگ اوراسیا قرار گرفته و در فاصله‌ای یکسان از نواحی بیابانی و استپی آسیای مرکزی و مناطق گرم و خشک شمال آفریقا و شبه‌جزیره عربستان سر برافراشته است. این گوده مرتفع، که به طور متوسط ۱۲۰۰ متر ارتفاع دارد و از نظر همبستگی ناهمواری‌ها و شبکه آبها بخش وسیعی از همسایه شرقی یعنی کشور افغانستان را نیز دربر می‌گیرد، از تمام جهات به وسیله رشته‌کوه‌های بلندی احاطه شده است. فلات ایران از دو ویژگی اساسی برخوردار است، یکی تعلق آن به سیستم بزرگ کوه‌های چین‌خورده اوراسیا شامل دیواره کوهستانی البرز و رشته‌کوه‌های خراسان در شمال ایران و کوه‌های زاگرس در غرب و جنوب غربی و دوم تعلق آن به کمربند خشک اوراسیا (بونی فاسیو، ۱۳۸۱: ۱-۲).

رشته‌کوه‌های شمال خراسان از نظر زمین‌شناسی جزو سیستم البرز به شمار می‌رود. با این حال یک واحد ساختمانی مستقل را تشکیل می‌دهد. این کوه‌ها موازی و قوسی شکل هستند و انحنای محور بیشتر چین‌خوردگی‌ها به سوی شمال است. در حد فاصل این دو رشته‌کوه سرزمین‌های حاصلخیز وسیعی قرار گرفته که هر کوهستان را به صورت واحد جداگانه و مستقلاً درآورده است. واحد شمالی دنباله کوه‌های البرز و امتداد برجستگی‌های بلخان بزرگ و کوچک

در جمهوری ترکمنستان است که با رشته‌های موازی به صورت قوس‌هایی با انحنای شمالی درآمده‌اند. این کوه‌ها از طاقدیس‌ها و ناودیس‌های موازی و متعددی تشکیل شده که از مغرب شیروان به سوی شرق، دشت پهناوری آنها را به دو کوهستان متمایز تقسیم کرده است. شهرهای شیروان و قوچان و مشهد در این دشت واقع شده‌اند. رشته‌کوه شمالی هزارمسجد یا کپه‌داغ نامیده می‌شود. در کوه‌های هزارمسجد ستون‌های مرتفعی بر اثر فرسایش به جا مانده که به این سبب این ارتفاعات هزارمسجد نامیده شده است. رشته‌کوه جنوبی دنباله شاه‌کوه البرز است و آلاداغ و بینالود دو قله مهم آن هستند. در ساختمان رشته‌کوه هزارمسجد، آهک‌های اواخر دوران دوم سهم فراوان دارند. عوامل فرسایش به طور عمیقی در شکل‌گیری آن اثر کرده و صخره‌ها و تیغه‌های دیوارمانند بسیاری به وجود آورده است (علایی طالقانی، ۱۳۹۱: ۱۶۷-۱۷۷). گاهی ساختمان چین‌خوردگی و مقاومت سنگ در برابر فرسایش، کوه‌ها را به صورت قلعه‌های طبیعی درآورده است که مهم‌ترین و شناخته‌شده‌ترین آن «کلات نادری» نام دارد.

کلات، قلعه یا دهی بزرگ را گویند که بر سر کوه یا پشته بلندی ساخته شده باشد (دهخدا ذیل «کلات»). کلات نادری عارضه طبیعی دژمانند بیضی‌شکلی است که میانگین طولش ۳۶ کیلومتر و میانگین پهنای آن ۷ کیلومتر است. کلات در ۳۶ درجه ۵۹ دقیقه عرض شمالی و ۵۹ درجه و ۴۷ دقیقه طول شرقی در میان رشته‌کوه هزارمسجد واقع شده است. دژ کلات جزئی از شهرستان کلات به شمار می‌رود و آن شهرستان که عمدتاً کوهستانی است و ۳۵۰۲/۹۲ کیلومتر مربع وسعت دارد از شمال و شرق به کشور ترکمنستان، از جنوب شرق به شهرستان سرخس، از جنوب به شهرستان مشهد و از غرب به شهرستان درگز محدود می‌شود. شهرستان کلات مشتمل بر دو بخش مرکزی به مرکزیت کلات، و زاوین به مرکزیت شهر زو و ۲۲۵ آبادی مسکون است. وضعیت استثنایی دژ کلات و موقعیت آن در مسیر گذرگاهی که عبور از عرض رشته‌کوه هزارمسجد را ممکن می‌کند، موجب شده تا دژ کلات همواره مورد توجه

قرار گرفته و این قابلیت را داشته باشد که در قلمرو اسطوره و تاریخ، جایگاه و خاستگاه وقایع مهم باشد. کلات دژی بوده که بر درگز در شمال غرب، ایبورد در شمال شرق و دشت اتک در کوهپایه‌های شمالی رشته کوه کپه‌داغ و نیز بر جاده مشهد به ترکستان اشراف و تسلط داشته است (لباف خانیکی و لباف خانیکی، ۱۳۹۱: ۲۳).

۲. اهمیت کلات نادری

کلات نادری به مثابه یک دژ طبیعی، همواره در طول تاریخ مورد توجه پادشاهان ایران و حاکمان محلی در خراسان بوده است. با این حال در دوران حکومت نادرشاه افشار توجه ویژه-ای به آن مبذول شده است. با توجه به اینکه نادر خود متولد ایبورد در شمال حصار طبیعی کلات بوده، این توجه بی‌علت نیست و کلات نادری یکی از استحکامات مهم نادرشاه به شمار میرفت و نخستین پایتخت او کلات بود. مساحت ۲۰۰ کیلومتر مربعی آن فضای کافی برای نیروهای مدافع فراهم می‌کرده تا بتوانند ضمن اختفاء پراکندگی مناسبی (حتی الامکان کشاورزی و تولید غذای مورد نیاز) در برابر دشمنان داشته باشند. کلات نادری به واسطه چند دربند و تنگه به خارج متصل می‌شود که عبارت اند از: دربند حرف، قرانلو، ارغونشاه، و دهچه، که در هر یک استحکاماتی برای دفاع ساخته بودند که مهمترین آن کبود گنبد بود. عمارت نادری نیز در شمال غربی کلات جای دارد. قلعه کلات اشراف بسیار گسترده‌ای بر صحرای ترکستان دارد و از این نظر در طول تاریخ نقش مهمی در کنترل و دفع هجوم‌های ترکمن‌ها به نواحی شمال خراسان و مشهد ایفا می‌کرده است. قابلیت طبیعی و دفاعی کلات به اندازه‌ای بوده که سیاحان و مستشرقانی چون جیل و بیکر را که در سال ۱۲۸۹ق/۱۸۷۳م مشغول نقشه‌کشی در شمال شرق ایران بودند، سخت تحت اثر قرار داده است (گابریل، ۱۳۴۸: ۲۹۰).

کلات به عنوان یک دژ طبیعی حتی پس از نادرشاه نیز مورد توجه بود. با این حال در دوران ناصرالدین‌شاه قاجار بود که توجه ویژه‌ای به آن معطوف شد. در اواسط حکومت ناصرالدین‌شاه، با امضای قرارداد آخال میان روسیه تزاری و

ایران ۱۲۹۸ق/۱۸۸۱م تمامی قلمرو ترکستان از ایران جدا شد و مرزهای شمال شرقی ایران به صورت کنونی درآمد (زمانی، ۱۳۸۴: ۱۴۳-۱۴۸). کوچک شدن قلمرو ایران که از زمان فتحعلی‌شاه و قرارداد ترکمانچای آغاز شده بود با جدایی افغانستان، بلوچستان شرقی، و ترکستان کامل شد. این وضع موجب اهمیت نواحی مرزی نزد ناصرالدین‌شاه شد و به منظور اطلاع از اوضاع و احوال نواحی مرزی و به دستور او پستی با عنوان «مهندس مخصوص حضور همایون» برای نقشه‌کشی سرحدات ایجاد شد که وظیفه او تهیه نقشه‌های دقیق از سرحدات و مرزها و گزارش وضعیت آن نواحی به شاه بود. نظر به توجه ویژه ناصرالدین‌شاه به این امر، شخص مورد نظر می‌توانست در هر لحظه از شاه درخواست ملاقات کرده و به حضور شاه شرفیاب شود. به همین دلیل به او لقب حضور همایون داده شده بود.

موقعیت ویژه ژئوپلیتیکی کلات در شمال شرقی ایران و واقع شدن آن در مجاورت مرز ایران و روسیه تزاری پس از قرارداد آخال، اهمیت آن را نزد ناصرالدین‌شاه چند برابر کرد. به همین دلیل نقشه‌های متعددی به همراه گزارش‌های نوشتاری پیوست آن جهت تشریح اوضاع نظامی، سیاسی، اقتصادی، طبیعی و اجتماعی آن توسط نقشه‌کش‌های دربار قاجار تهیه و در اختیار ناصرالدین‌شاه قرار داده می‌شد. به منظور حفظ و نگهداری این نقشه‌ها و گزارش‌ها و عکس‌ها که به تدریج نیز بر تعداد آنها افزوده می‌شد، آرشیوی در کاخ گلستان و تحت نظارت مستقیم ناصرالدین‌شاه ایجاد شد (نظر آهاری و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۷). این آرشیو شامل کتاب‌های خطی، نقشه‌های دست‌نگار، گزارش‌ها، و عکس‌ها بود که اکنون به صورت یک گنجینه منحصر به فرد در اختیار کشور است. با تحقیقات به‌عمل‌آمده مشخص شده که این اسناد در سال ۱۳۱۶ به سه بخش تقسیم شده است:

۱. **نقشه‌ها:** بخشی از آنها به وزارت امور خارجه انتقال یافته که امروزه در مخزن نقشه‌های تاریخی اداره اسناد آن وزارت خانه نگهداری می‌شود. بخشی نیز در کاخ گلستان به جا مانده و بخش سوم نیز در اختیار کتابخانه ملی (سازمان اسناد کتابخانه ملی) قرار گرفته است.

۲. **عکس‌ها:** عکس در آلبوم‌خانه کاخ گلستان باقی مانده است.

۳. **گزارش‌ها:** گزارش‌ها نیز همراه نقشه‌ها در محل‌های مذکور

پراکنده شده است. لازم به ذکر است گزارش‌های مکتوب بر اساس اسناد موجود به سه شکل با نقشه‌ها پیوست می‌شد. یا روی نقشه نوشته می‌شد یا جوف نقشه قرار داده می‌شد یا مستقل از نقشه به صورت کتابچه یا کتاب ارائه می‌شد. مانند گزارش آب‌های کلات، جغرافیای نیم‌روز و ذوالفقارخان کرمانی و سفرنامه خوزستان عبدالغفار نجم‌الملک.

۳. کتابچه تشخیص آب‌های کلات

در مخزن اداره اسناد وزارت امور خارجه گزارش مکتوبی مورد آب‌های کلات نادری موجود است که به صورت کتابچه با جلدی به ابعاد ۲۰×۱۳ سانتی‌متر تدوین شده است. جلد کتابچه به رنگ نارنجی و کاغذ درون آن آبی‌رنگ است. در حاشیه بیرونی درست در لبه کاغذها یک مهر برجسته شیر و خورشید دیده می‌شود. بر روی کتابچه مهر بایگانی وزارت امور خارجه با شماره ۴ وجود دارد و در دو جا در بالا و وسط جلد در کسری یک هشتم نوشته شده است. عنوان گزارش با قلم ریز و مرکب با زاویه ۴۵ درجه نسبت به طول و عرض کتابچه در گوشه بالایی آن به این شرح نوشته شده است: «تشخیص آب‌های کلات که به طرف اتمک جاری است. جمیع آب‌های کلات پنج آب است» (تصویر ۱). متن کتابچه آب‌های کلات به شرح زیر است:

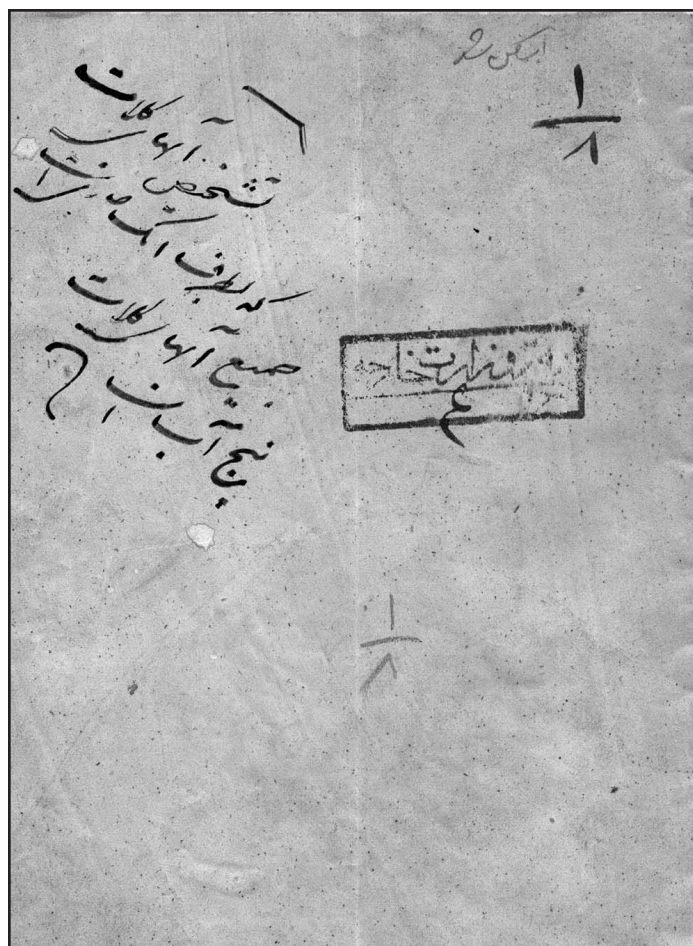
هو الله تعالی

کتابچه تشخیص آب‌های کلات که به طرف اتمک جاری است جمیع آب‌های کلات پنج آب است که برخلاف سایر سرحدات رو به شمال در میان کوه و سنگلاخ و تپه و ماهور می‌گذرد و سوای این آبها اهالی کلات آبی ندارند و گذرانشان منحصر به همین آبهاست که زراعت می‌نمایند و فاضلاب آن به اتمک می‌رود و منبع این آبها از کوه هزارمسجد و کوهی است که متصل به کوه هزارمسجد است. اولاً آب لاین است که منبع آن از خود کوه هزارمسجد است و بطرف غربی کلات واقع است و قریه لاین مرارشان به همین آب و محل زراعتشان تا خیه‌آباد است که میان تپه و ماهورست و به اتمک

نمی‌رسد و از پانصد سال قبل تا به حال زراعت می‌کرده و خیه‌آباد در تصرف آنها بوده است حال کما فی السابق زراعت کرده و می‌کنند و فاضلابشان بقهقهه [بقهقهه] می‌رود و امساله زراعت تازه احداث نشده است که نقصانی حاصل شود. دویم آب ارچنگان است که آن هم از خود کوه هزارمسجد جاری است و به طرف غربی کلات واقع است و قریه ایگرلیک و سمین و چرم و سلطان‌آباد و ارچنگان و طایفه تاتار که در خارج طرف غربی کلات هستند و طایفه کهنه جلایر و ثانی کوباش و کبتانلو ساکن دربند ارغونشاه و کردهم که یکی از قراء داخله و به طرف غربی کلات واقع است مرارشان به همین آب و در بالای علی‌آباد و نورک مع آب چشمه نورک که بقدر یک سنگ است زراعت می‌کنند و فاضلابی هم ندارند و از قدیم الایام هم محل زراعتشان اینجا بوده است. در زمان حکومت عباسخان سرتیپ قریب نهصد نفر در همین علی‌آباد و نورک اسیر و مقتول شدند و زراعت خود را نمودند و دست برنداشتند حال هم کما فی السابق زراعت کرده و می‌کنند. سیم آب داخله کلات است که منبع آن از کوهی است که متصل به کوه هزارمسجد است و از میان سنگ می‌گذرد و به طرف جنوب کلات واقع است و قریه جرف و ایتسق سوء که در خارج کلات است از همین آب زراعت می‌کنند و محل زراعتشان تا دربند ارغونشاه است و کبود گنبد و خشت و سیرزار و قله زو و آقداش و نفته که از قراء داخله کلات هستند مرارشان به همین آب و محل زراعتشان خارج دربند نفته که یکه توت و قره نهه (؟) و خاربولی می‌گویند تا دو فرسخ بالاتر از چهارده میان تپه و ماهور به دشت نرسیده از پانصد سال قبل زراعت کرده اند و خون‌های جوان‌های خود را در این زراعت ریخته و دست برداشته اند و ملکشان است که جمیعاً را قباله دارند حال هم کما فی السابق زراعت می‌کنند و زراعت می‌کنند و زراعت تازه احداث نموده اند و فاضلابشان به چهارده و دو شاخ می‌رود و چهارم سررود است که از طرف شرقی کلات جاری است و سر رودی و قلعه محمدحسین و ینگ قلعه

حالا نهایت در همه این آبها به دویست خانوار ترکمان علامت شهرهای ابیورد هنوز آشکارست که دارای چندین هزار خانوار بوده حالا منتها به هزار خانه آلیلی (؟) رسیده است باز شکایت اندکی آب می کنند مقصودشان بهانه جویی است می خواهند از منبع این آبها تا انتها کسی مداخله به این آبها نکند و بس تفصیل آبهای کلات و وضع طبیعی این سرحد از قراری است که در این کتابچه عرض شده است ملک و رعیت جمیعاً متعلق به دولت ابدمدت علیه است و هر طور که رأی مبارکه اولیای دولت اقتضا بفرماید و شایسته بدانند مقرر فرمایند تا از همان قرار و دستورالعملی که بفرمایند معمول داشته اطاعت شود (تصویر ۲ تا ۴).

تا قره تکن ملک و محل زراعتشان است و کما فی السابق زراعت می کنند و قره تکن محل زراعتشان خارج دربند است و از قدیم الایام زراعت می کرده اند حال هم زراعت می کنند و مرارشان به همین آب است و فاضلابشان. پنجم آب خورد کرماب است که آن هم در طرف شرقی کلات واقع است که خوری و تیرآبادی و امیرآبادی و طایفه هزارلو (؟) زراعت می کنند و آب از میان نیزار به بچه بچه [بچه بچه] می رود و اهالی بچه بچه در بیرون دم دربندشان میان تپه و ماهور به دشت نرسیده از قدیم الایام زراعت کرده حال هم می کنند و فاضلابشان به قری بچه بچه می رود در اتک آثار شهرهای عظیم از قبرستان و اطلال و خرابه ها پیداست که هر یک دارای بیست سی هزار خانوار به همین آبها مرار می نموده اند

تصویر ۱. روی جلد کتابچه تشخیص آبهای کلات.

دلربان نغمه بهر آهت که درخت نهمند و در صدای گل

به آهت میروند و منبع این آهت که هزار گنج و آهت که در صدای گل

هزار گنج است اول آهت لای است که منبع لای از خود بود هزار گنج

و لطف خرد کلعت واقع است و قوه لای و عطر بر آب گل است

و من زینت آن تا خود آهت که بس است و آهت است و در آهت

و از نغمه آهت بجز آن زینت نکرده و خود آهت در صدای گل است

حال آن که آهت بی زینت کرده و نغمه در صدای گل است و تصویر

هزار گنج

ل

تخصیص آهت کلعت که لطف آهت است و در صدای گل

کلعت آهت است که در خلاف سایر صدات در صدای گل

و نغمه در صدای گل است و در صدای گل است آهت آهت آهت

تصویر ۲. تصویر صفحات متن کتابچه تشخیص آبهای کلعت.

درست میکنند و فصلنامه هم از آنجا که در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

در زمان هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

علی ای و در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

سال هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

که منبع آن از هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

و طرف هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

دست که در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

آب در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

کلهت و آغوش در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

و طایفه ای که در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

و ناله که در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

و آغوش و طرف هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

و در هر دو سال یک بار در هر دو سال یک بار
پیدا می شود

تصویر ۳. تصویر صفحات متن کتابچه تشخیص آب های کلان.

مکتبہ مصحفوں پر نہ جلا عشت میخیزند کہ از رخ این آبا

تا آنها کے ہر اورد، آبا می کند بس نصیر آبا رکھت

دفع طبریں اس بر صر از در دست کہ در این کیم حوس نشد

کھک بیست جی متفق در دست لبرت عیدت

کہ تا سارک ایر دست تہ کہ قفق لغوایر دیتہ

برہنہ مقدر فریاند تا در ہر طور دوسر اللہ کہ لغوینہ مومل ہست اللہ

بہت نیست از قلم زینت کردہ سالیم زینت مینند

دفاضد بین نظر بھی سرود در آنت آدر ہر ما علم ارضیا

داعمال فرار ما بہت کہ برکک دارا بہت ہزار ہا نداد بہت

آبا سرار مغربہ انہا در نہایت در عتہ اس آبا جودیت فادرتہ

عدالت ہر ما سر آمدہ ہند کھک کہ دارا سر خضرین ہزار ہا نداد

بولہ سالامہا ہزار ہا نہ آہلی رسم بہت با رنگت از کرب

تصویر ۴. تصویر صفحات متن کتابچہ تشخیص آبہای کلات.

۴. معرفی نقشه‌های کلات

با توجه به موقعیت جغرافیایی و نظامی کلات نادری در شمال شرقی کشور و اشراف آن بر مرزهای شمال خراسان و صحرای اتک، نقشه‌های مختلفی از این عارضه جغرافیایی حساس توسط نقشه‌کش‌های دوران ناصرالدین‌شاه و پس از او ترسیم شده است که تعداد ۲۳ برگ آن در مخزن نقشه اداره اسناد وزارت امور خارجه نگهداری می‌شود. از این تعداد ۱۷ برگ در کتاب اسناد تصویری کلات نادری و سرخس معرفی شده است. یک برگ نقشه نیز از آرشیو مرکز مطالعات تاریخ معاصر در کتاب مذکور دیده می‌شود. در اینجا سه نقشه از مجموعه نقشه‌های کلات نادری که وضعیت آب‌های آن ناحیه را نشان می‌دهد، معرفی می‌شود. دو نقشه متعلق به آرشیو وزارت امور خارجه و یک نقشه از آرشیو مؤسسه تاریخ معاصر.

۴.۱. کروکی نقشه کلات در شمال خراسان

مشخصات نقشه

ابعاد این نقشه ۶۵×۵۰ سانتی‌متر است که در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر نگهداری می‌شود. نام نقشه‌کش نامشخص است و تاریخ کشیدن نقشه نیز معلوم نیست. نقشه مقیاس ندارد و اندازه‌ها و فاصله‌ها در آن دقیق نیست. از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این نقشه این است که [به پیروی از سنت تاریخی ترسیم نقشه‌های جغرافیایی در جهان اسلام] جهت شمال در پایین و جهت جنوب در بالای نقشه مشخص شده است. لذا موقعیت شهر مشهد مقدس به جای اینکه در جنوب شرقی نقشه مشخص شود در شمال نقشه (که در صورت دقت باید در شمال غربی نقشه نشان داده می‌شد) نشان داده شده است. به این ترتیب آب‌های رودخانه‌های روی نقشه از بالا به پایین جریان دارند. کلات نادری به شکل یک بیضی ناقص در مرکز نقشه واقع شده و دو رشته‌کوه آن را احاطه کرده‌اند. نقشه‌کش در این بخش دچار یک اشتباه فاحش شده است. به این ترتیب که رشته‌کوه هزار مسجد باید در پایین نقشه نشان داده می‌شد در حالی که در نقشه

در بالای نقشه و در نزدیکی مشهد مقدس قرار گرفته است. روی نقشه از راست به چپ نام پنج آب کلات شامل لاین، ارچنگان، آب داخله کلات، آب سررود، و پنجم آب خوره کرمان نوشته شده است. نقشه برحسب سنت دوران قاجار به قطعات مجزا تقسیم و بر روی چلوار در کنار هم چسبانده شده و بر روی هر قسمت یک شماره دیده می‌شود که از ۲۰۲۸۷۲ تا ۲۰۲۸۷۹ نوشته شده است. در کنار هر شماره نیز حرف ق که احتمالاً به معنای قسمت است نوشته شده است.

اعلام و توضیحات نقشه

اعلام و توضیحات نقشه از غرب به شرق و در امتداد رودخانه‌ها و آب‌های جاری در منطقه و سپس در امتداد دیواره حصر طبیعی کلات به شرح زیر است:

الف. در امتداد رشته‌کوه هزار مسجد که ضلع جنوبی کلات به شمار می‌رود: ۱. رودبار؛ ۲. تیرکمان؛ ۳. لاین؛ ۴. خاکستر؛ ۵. ایرلیک؛ ۶. سینه؛ ۷. چرم؛ ۸. کتل محمد دیوانه؛ ۹. سرچشمه آب سررود؛ ۱۰. خور؛ ۱۱. زو؛ ۱۲. کتل کیو؛ ۱۳. آل؛ ۱۴. کوه هزار مسجد.

ب. در دامنه جنوبی هزار مسجد: ۱. مشهد مقدس؛ ۲. بلوک چولایی خانه؛ ۳. مارشک؛ ۴. کارجه؛ ۵. بلغور؛ ۶. بلوک ... کانی که به علت قرار گرفتن در محل اتصال تکه‌های نقشه خوانده نشد.

ج. اعلام و نام‌ها در امتداد آب رودبار منتهی‌الیه غربی نقشه: ۱. طایفه زنگانلو؛ ۲. اتک دره جز؛ ۳. محمدآباد دره جز؛ ۴. قلعه خرابه دربند کرناو؛ ۵. آب رودبار که سابقاً به ابیورد می‌رفته و حالا به اتک دره جز می‌رود.

د. اعلام و نام‌ها در امتداد آب لاین: ۱. محل زراعت لاین‌ها؛ ۲. قراول‌خانه شیخ ترکمان؛ ۳. قراول‌خانه ...؛ ۴. قراول‌خانه خوجه؛ ۵. قهقهه؛ ۶. ایل آلیلی مسکن دارند.

ه. نام‌ها و اعلام در امتداد رود ارچنگان: ۱. سلطان‌آباد؛ ۲. محل زراعت ایرلیک‌ها؛ ۳. ارچنگان؛ ۴. چشمه نورک؛ ۵. علی-آباد؛ ۶. باباخان شیخ یا بعضی از طایفه امام‌شاه مسکن دارند. و. رودخانه کلات و درون حصر کلات: ۱. دربند ارغوان‌شاه؛

۲. کبود گنبد؛ ۳. ارغوانشاه؛ ۴. آقداش؛ ۵. دربند چوبیست؛ ۶. قلعه [قلعه] زو؛ ۷. کرد؛ ۸. دربند دبچه؛ ۹. دربند ثقه؛ ۱۰. سیرزار.

ز. رودخانه سررود؛ ۱. سررود؛ ۲. ینگ قلعه؛ ۳. راهی است که به ینگ قلعه می‌رود.

ح. رودخانه زو؛ ۱. زو؛ ۲. امیرآباد؛ ۳. چهچهه؛ ۴. قلعه بام-چنار؛ ۵. بلوک سیاهکوه؛ ۶. آب خوجه روشنایی.

و. ادامه ارتفاعات در ضلع شرقی کلات از شمال به جنوب؛ ۱. قره تکن؛ ۲. قراول خانه خوجه؛ ۳. قراول خانه چلکمان؛ ۴. قراول خانه ...؛ ۵. قراول خانه لینه یماق؛ ۶. قراول خانه قازان ستکو؛ ۷. قراول خانه دربند خان کران؛ ۸. بزنگان؛ ۹. مزدوران؛ ۱۰. قراول خانه جهانگیر؛ ۱۱. قراول خانه شوره؛ ۱۲. قراول خانه سوسن آباد (تصویر ۵).

۴.۲ نقشه عبدالرحیم مهندس از آب‌های پنج‌گانه کلات نادری

مشخصات نقشه

این نقشه در ماه محرم ۱۳۲۱ هجری قمری توسط عبدالرحیم مهندس کشیده شده است. ابعاد نقشه $۵۴ \times ۴۱/۵$ سانتی-متر و دارای مقیاس خطی، راهنما و جهت‌نما است. راهنمای نقشه در سمت راست پایین نقشه قرار دارد و نام نقشه‌کش و تاریخ ترسیم نقشه در کنار آن دیده می‌شود. این نقشه در واقع از دو نقشه تشکیل شده است در سمت راست آن نقشه عمومی کلات نادری و رودخانه‌های پنج‌گانه آن قرار دارد. در مقیاس این نقشه هر ۱۸ میلی‌متر روی نقشه ۱ فرسخ روی زمین است. در سمت چپ نقشه منطقه دربند خواجه، محل خروج رودخانه کلات و مهم‌ترین گذرگاه واقع در شمال محصور کلات نادری ترسیم شده است. مقیاس این نقشه نیز خطی است و هر ۹ میلی‌متر روی نقشه معادل ۱۰ ذرع روی زمین است. علاوه بر عوارض جغرافیای طبیعی در این نقشه، دو عارضه جغرافیایی انسان‌ساخت نیز به تصویر کشیده شده یکی مسیری در شهر جدیدالتاسیس است که آب رودخانه کلات را از درون محدوده کلات به اراضی روسیه انتقال می‌داده و دیگری خط لوله آهنی است که از محل

منبع آب تازه ساخته شده و در آن زمان تا اراضی روسیه امتداد یافته است.

نام‌ها و اعلام نقشه

نام‌ها و اعلام نقشه مربوط به محدوده عمومی کلات نادری و آب‌های پنج‌گانه:

این نقشه با توجه به امتداد خط سرحد (مرزی) به دو بخش تقسیم می‌شود؛ یکی قلمرو ایران و دیگری قلمرو روسیه. نام‌ها و اعلام محدوده روسیه عبارت‌اند از: ۱. راه قوزگان؛ ۲. قهقهه؛ ۳. خرابه خیوه‌آباد؛ ۴. کلنگان (یا کنکان)؛ ۵. کهنه ارچنگان؛ ۶. خرابه بیگ‌مراد؛ ۷. خواجه محمد؛ ۸. خواجه نورک؛ ۹. چارده؛ ۱۰. آنچه خرابه؛ ۱۱. مالک اشتر؛ ۱۲. شور قلعه؛ ۱۳. کهنه دوشاخ؛ ۱۴. خرابه؛ ۱۵. خواجه بیگ-مراد؛ ۱۶. راه آهن که به عشق‌آباد می‌رود (راه آهن سراسری ترکستان).

نام‌ها و اعلام روی خط سرحدی ایران و روسیه که به رنگ سبز کشیده شده عبارت‌اند از: ۱. دربند دهچه؛ ۲.

دیوانه کوه؛ ۳. دربند خواجه؛ ۴. سبز گدار؛ ۵. دربند بولان. نام‌ها و اعلام محدود قلمرو ایران و بیرون محصوره کلات عبارت‌اند از: ۱. لاین؛ ۲. ارچنگان؛ ۳. ایرلیک؛ ۴. دروازه دهچه؛ ۵. کوه فرود؛ ۶. چرم؛ ۷. خرابه اسیسو؛ ۸. ورده؛ ۹. راه مشهد؛ ۱۰. باغ کند؛ ۱۱. خرابه شوری؛ ۱۲. ینگ قلعه؛ ۱۳. قرای تکان؛ ۱۴. دروازه چوب‌بس؛ ۱۵. دروازه نفته؛ ۱۶. دروازه ارغونشاه؛ ۱۷. دروازه کششی؛ ۱۸. منبع و لوله آهنی. نام‌ها و اعلام محدوده قلمرو ایران در درون محصوره کلات: ۱. عمارت نادر؛ ۲. کرد؛ ۳. ارغونشاه؛ ۴. کبود گنبد؛ ۵. خشت؛ ۶. سیرزار؛ ۷. قله زو؛ ۸. آقداش؛ ۹. تفته.

نام‌ها و اعلام نقشه دربند خواجه:

نظر به اهمیت آب‌های سطحی جاری در منطقه کلات و به‌ویژه نقش آنها در تأمین آب مورد نیاز روستاها و شهرهای منطقه مرزی در خاک روسیه، دربند خواجه در مرز مشترک جدید دو کشور (پس از قرارداد آخال) ترسیم شده است (تصویر ۶).

نام‌ها و اعلام این نقشه از جنوب به شمال عبارت‌اند از: ۱.

تصویر ۵. نقشه کروکی کلات در شمال خراسان.

تصویر ۷. نقشه دره و اراضی قریه زو واقع در سرحد کلات.

اعلام و نام‌های روی نقشه

در سمت چپ نقشه (قسمت غربی آن) نام اورتا کند (به ترکی به معنای روستای وسطی) نوشته شده است. در بخش بالای نقشه (شمال) روستای ینگه قلعه و دره رودخانه ینگه قلعه به نشان داده شده و در پایین آن عبارت دره اولنگ یا همجوار کشیده شده است. اما بخش اصلی نقشه به دره اراضی مزروعی پیرامون رودخانه زو مربوط می‌شود که عبارت اند از: ۱. آبشار؛ ۲. زو بالا؛ ۳. زو پایین؛ ۴. باغات؛ ۵. دره و رودخانه زو؛ ۶. دره زو؛ ۷. راه چنار؛ ۸. دره و رودخانه پست؛ ۹. دره شورشور؛ ۱۰. محل خرمی که سه سال قبل آتش زده اند؛ ۱۱. راه چهچهه؛ ۱۲. خرابه طرغ تی؛ ۱۳. حد زراعت؛ ۱۴. دره ممنوع؛ ۱۵. راه قره تیکان؛ ۱۶. محل زراعت دو سال قبل؛ ۱۷. برج؛ ۱۸. محل زراعت امسال؛ ۱۹. اصطخر؛ ۲۰. اراضی تخته زو (تصویر ۷).

منابع

- بونیفاسیو، ا. (۱۳۸۱). «کلیات راجع به جغرافیای ایران». در تمدن ایرانی. ترجمه عیسی بهنام. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۱-۲۲.
- زمانی، حسین. (۱۳۸۴). مسئله مرو در تاریخ معاصر ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- علایی طالقانی، محمود. (۱۳۹۱). ژئومرفولوژی ایران. تهران: قومس.
- گابریل، آلفونس. (۱۳۴۸). تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران. تهران: انتشارات ابن‌سینا.
- لباف خانیکی، رجبعلی و میثم لباف خانیکی. (۱۳۹۱). «تاریخ و باستان شناسی کلات». در اسناد تصویری کلات نادری و سرخس. تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه، ص ۲۳-۴۴.
- نظرآهاری، رضا، و فرهاد تهرانی و غلامرضا سحاب و رجبعلی لباف خانیکی و میثم لباف خانیکی. (۱۳۹۱). اسناد تصویری کلات نادری و سرخس. تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.

راه نفته و داخله کلات؛ ۲. چادر سیاه؛ ۳. دربند خواجه؛ ۴. رودخانه نفته؛ ۵. دره؛ ۶. منبع آب که تازه ساخته اند؛ ۷. لوله آهن؛ ۸. چشمه‌های گوگردی؛ ۹. نهریست که تازه حفر کرده اند؛ ۱۰. خط سرحد؛ ۱۱. سبز گدار؛ ۱۲. دیوانه کوه؛ ۱۳. خواجه چشمه؛ ۱۴. لوله آهن؛ ۱۵. قراول‌خانه تازه ساخته اند؛ ۱۶. راه دوشاخ.

ظاهراً اهمیت آب رودخانه نفته که آب داخل کلات را زهکشی می‌کند برای اراضی زراعتی صحرای اتک در خارج از ایران که موجب احداث منبع آب و خط لوله آهنی انتقال آب به آن نواحی شده است، علت اصلی ترسیم این نقشه نمای نزدیک در کنار نقشه عمومی منطقه کلات بوده است.

۴. نقشه دره و اراضی قریه زو واقع در سرحد کلات مشخصات نقشه

این نقشه که مکمل نقشه عبدالرحیم مهندس درباره منطقه عمومی کلات و دربند خواجه است، در ماه صفرالمظفر ۱۳۲۱ هجری قمری و توسط مشارالیه ترسیم شده است. با این تفاوت که مهر کاشف‌الملک نیز در کنار نام نقشه کش دیده می‌شود. ابعاد نقشه ۵۰/۵×۳۵ سانتی‌متر است. نقشه دارای مقیاس و جهت‌نما و فاقد راهنما است. نقشه به حدود اراضی زراعتی روستاهای ینگه قلعه و زو و رودخانه‌های ینگه قلعه و زو مربوط می‌شود. رودخانه زو پنجمین رودخانه از آب‌های کلات است که پیشتر متن کامل آن نوشته شد. مسئله آب‌های فرامرزی کلات از اهمیت بسزایی برخوردار بوده و تهیه نقشه‌های متعدد از مسیر آب‌ها و همچنین تهیه یک گزارش نسبتاً مفصل گویای چنین اهمیتی بوده است.

در این نقشه رودخانه‌های ینگه قلعه و زو به عنوان مهم‌ترین رودخانه‌های ضلع شرقی کلات به نمایش درآمده اند. رودخانه ینگه قلعه در بالای نقشه (شمال) و رودخانه زو در وسط نقشه کشیده شده است و نشان‌دهنده اهمیت آن در آبیاری بخشی از زمین‌های کشاورزی منطقه کلات بوده است.